

islâm geleneğinde tanrı tasavvurları

Esmâ ÇAVIŞ

Hitit Üniversitesi Sosyal Bil. Ens., Kelam Yüksek Lisans Öğrencisi

Tanrı'yı belirli bir biçimde anlama ve tasavvur etme temelde insan tarafından gerçekleştirilen zihinsel bir girişimdir. Tek bir dindarlık türünden söz edilemeyeceği gibi genel geçer tek bir Tanrı tasavvurundan da söz edilemez. Aslında Tanrı kavramının yapısal formu da O'nun tek bir şekilde algılanmasını veya anlaşılmasını olanaksız kılmaktadır. Örneğin teologlar O'nun hakkında konuşurken bir yandan O'nu belli, tanımlanabilir biçimde eylemlerde bulunan ve bireylerle ortak niteliklere sahip bir varlık olarak tanımlarken, diğer yandan O'nu bilgiye hiçbir zaman konu olmayacak biçimde her şeyi bilen, kadir-i mutlak, başlangıcı ve sonu olmayan bir varlık olarak sunmaktadırlar. Bu durum Tanrı hakkında birbirinden farklı tasavvurların doğmasına neden olmaktadır.¹

İnsan düşüncesinin bütünüyle dinsel altyapıyla beslendiği dönemlerde bile Tanrı'nın mahiyeti ve kendi dışındaki varlıklarla ilişkisi konusunda tek tip bir düşünce yoktu. İnsanlardan bir kısmı Tanrı'yı bizim algılayabileceğimiz mahiyette –çoğunlukla da büyük bir insan şeklinde –bir varlık olarak düşünürken



(tecsim) bir diğer kısmı Tanrıyı tamamen insanın algı ve anlayışının dışında görmekteydi(aşkınlık/tenzih). Bazıları ise Tanrı ile âlemin birbirinden ayrılmasının neredeyse imkansızlaştığı bir panteizm ve içkinliği savunuyordu.²

Tanrı'nın herhangi bir biçimde tasavvur edilmesi ve anlaşılması bizzat Tanrı'nın kendisi tarafından oluşturulduğu gibi insan zihni tarafından da oluşturulmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında kitabi dinler tarafından ortaya konan ve kendisini vahiyle insanoğluna açan Tanrı ile filozofun tasarladığı, sadece metafiziksel gereksinimleri karşılayan Tanrı arasında ciddi bir tasavvur farklılığının olduğu görülecektir. Her şeyden önce vahyin Tanrı'sı filozofların Tanrı'sından daha ayrıntılı bir özelliğe sahiptir. O'nun kendisine özgü nitelikleri vardır. Bu nitelikler inanan kişilerin kaderini doğrudan doğruya belirler, insanlar Tanrı'ya sadece aklın otoritesi ile değil, Tanrısal çağrı ve vahiyle de bağlanırlar.

Tanrı'nın herhangi bir biçimde tasavvur edilmesi ve anlaşılması bizzat Tanrı'nın kendisi tarafından oluşturulduğu gibi insan zihni tarafından da oluşturulmaktadır.

Aynı zamanda kitabi dinlerin kendi aralarında ve her bir kitabi dinin kendi içinde birbirinden farklı Tanrı tasavvurlarının bulunduğunu görmek mümkündür. Mesela Mutezili Tanrı tasavvuru ile Eş'ari Tanrı tasavvuru pek çok açıdan birbirinden ayrılır. Bir kelamcının Tanrı'yı anlaması ve algılaması ile bir tasavvufçunun Tanrı'yı tasavvur etme biçimi de birbirinden çok farklıdır.³ Öyle ki; acaba aynı Tanrı'ya mı inanıyoruz sorusu öne çıkmaktadır.

Tanrı tasavvurlarının oluşmasında belirleyici unsur nedir; insan tecrübesi mi, Tanrı'nın kendisi mi? Tanrı'ya ilişkin tasavvurlar Tanrı'nın kendisi değildir. Tanrı'ya yönelik tasavvurları belirleyen, Tanrı'nın kendisi olduğu kadar insandır da. İnsanın zihinsel kurgu yeteneği bu tasavvurların oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda insan bu tasavvuru oluştururken yaşadığı dönemin dili, kültürü, kurumları, gelenekleri ve teolojileri ile tarihi tecrübenin etkisi altındadır.

Tanrı'ya dair tasavvurların oluşmasında insanın ne derece etkin olduğunu göstermesi açısından İlkçağ

filozoflarından Ksenophanes'in ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. O insanbiçimci çoktanrıcılık anlayışını şu sözlerle eleştirmiştir: "*Homeros ve Hesiodos tanrılara, insanlar arasında ne kadar ayıp ve kusur varsa hepsini yüklemişlerdir; hırsızlık, zina ve birbirini kandırma... İnsanlar tanrıların kendileri gibi doğmuş olduklarını ve kendilerinininkine benzeyen elbiseleri, sesleri ve biçimleri olduğunu sanmaktadırlar. Evet, eğer öküzlerin, atların ve aslanların elleri olsaydı ve onlar elleriyle insanlar gibi resim yapmasını ve sanat eserleri meydana getirmesini bilselerdi, atlar Tanrıların biçimlerini atlarınkine, öküzler öküzlerinkine benzer çizerlerdi ve onların her birine de kendi türlerine uygun bedenler verirdi... Habeşler, Tanrıların kara ve basık burunlu, Trakyalılar ise mavi gözlü ve kızıl saçlı olduklarını söylerler.*"⁴

Kısacası Tanrı ile ilgili tasavvurlarımızın, doğal olarak tecrübelerimizden hareketle hazırlandığı ve insan tecrübesinin, Tanrı tasavvuru için bir hammadde olduğu söylenebilir.⁵

KUR'AN'DA ALLAH TASAVVURU

Kur'an'ın dil sisteminde Allah en yüksek odak kelimedir. Bütün semantik alanlara ve dolayısıyla bütün sisteme hakimdir. Varlık dünyasının merkezinde Allah vardır. İnsan olsun, diğer bütün varlıklar olsun hepsi O'nun yaratıklarıdır ve varlıklar hiyerarşisinde O'ndan aşağıdırlar. Diğer bütün varlıklar Allah'la olan ilişkisine göre konumlanır.⁶

Fazlurrahman'a göre Kur'an'ın Allah anlayışı düzensiz yaratma, rızık verme, hidayet, adalet ve rahmet kavramlarını içeren organik bir bütün teşkil etmektedir. Kur'an'ın Allah'ı tasvirini sevgiden yoksun, soğuk, kaprisli ve hatta bazı insanları rastgele yanlış yola saptıran, diğer bir kısmını hidayete erdiren zalimce bir güce sahip, hiçbir akli gerekçesi olmadan bir takım insanları cehennem, diğer bazılarını ise cennet için yaratan bir Tanrı olarak anlayan bazı Batılı düşünürleri de bu değerlendirmeleri dolayısıyla eleştiren Fazlurrahman⁷, Kur'an'ın Allah'ı anlatırken birbirinden oldukça değişik bağlamlarda söz etmesinin bu yanlış ve çarpık algılamaya yol açmış olabileceğini belirtir. Çözümün, Allah'ı tanıtan farklı vahiy ifadelerini tek bir kavram dahilinde, bütüncül bir şekilde düşünmekten geçtiğini ifade eder.⁸

Kur'an evrende yaratıcı olan Allah'ın karşılıklı ilişkilerinin işaretlerini göstererek O'nu tanıtır. Yerde

ve göklerde varolan uyumlu ve sağlam fiiller, insanın hayretini cezbeden olağanüstü eylemler mutlak ilmin, kudretin ve iradenin birer göstergesidirler. Evrendeki bütün yaratılmış varlıkların yaratıcısı olan Allah'ı Kur'an, insanların anlayacakları, bununla birlikte zatına yaraşır hakikatleri olan, fakat kühünü idrak edemeyecekleri nitelikler ve isimlerle tanıtmaktadır.⁹

"Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. O'nu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku. Göklerdeki herşey, yerdeki herşey O'nundur. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir. O kulların önlerindeki ve arkalarındaki (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka birşey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere ve bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O yücedir, büyüktür."(Bakara 255)

"O kendisinden başka hiçbir ilah olmayan Allah'tır. Gaybı da görünen alemleri de bilendir. O Rahman'dır, Rahim'dir. O kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güven veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptırıp ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah onların ortak koştuklarından uzaktır. O, yaratan, yoktan vareden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki herşey O'nu tesbih eder. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."(Haşr 22-24)

Allah Teala kendisini İhlas suresinde çok özlü ve net bir şekilde şöyle tanıtmıştır: *"De ki: O Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir (Herşey O'na muhtaçtır, O hiçbir şeye muhtaç değildir.) O doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na eş ya da denk değildir."*

Kur'an'da, Allah'ın herşeye anlam ve hayat kazandırdığı, herşeyi kuşattığı ve yalnızca O'nun sonsuz olduğu vurgulanmıştır. Diğer bütün şeyler varlıklarının yapısında sonluluk ve yaratılmışlık damgasını taşır. *"Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zatı baki kalacaktır."*(Rahman 26-27)

Kur'an insanın aklına ve sağduyusuna hitap eder. İnsanın, çevresinde bulunan her türlü canlı ve cansız

varlıklar üzerinde düşünmek suretiyle Allah'ın varlığını, birliğini ve kudretinin yüceliğini kolayca kavrayabileceğini bildirir. Herşeyden önce insanın yaratılışını sık sık hatırlatmak suretiyle, insanın hangi safhalardan geçerek gören, düşünen, konuşan, yürüyen vb. bir canlı olduğunu anlatır. İnsanın kör bir tesadüfle, rastgele, kendiliğinden bu hale gelmediğini, onu bu hale getirenin ilmi, iradesi, gücü herşeyi kuşatan Allah Teala olduğunu bildirir. İnsanın gözünü göğe çevirmesini; güneşi, ayı, yıldızları düşünmesini, gökyüzündeki düzenin, işleyişin mükemmel oluşunu insana bildirerek Allah'ın varlığını ve birliğini hatırlatır.

"O sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendirir. O'ndan başka ilah yoktur. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."(Ali İmran 6)

Kur'an evrende yaratıcı olan Allah'ın karşılıklı ilişkilerinin işaretlerini göstererek O'nu tanıtır. Yerde ve göklerde varolan uyumlu ve sağlam fiiller, insanın hayretini cezbeden olağanüstü eylemler mutlak ilmin, kudretin ve iradenin birer göstergesidirler.

"O, birinin suyu lezzetli ve tatlı, diğersinininki tuzlu ve acı olan iki denizi salıverip, aralarına da görünmez bir perde ve karışmalarını önleyici bir engel koyandır. O, sudan bir insan yaratıp, ondan soy sop ve hislilik meydana getirendir. Rabbin herşeye hakkıyla gücü yetendir."(Furkan 53-54)

"O yeri göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahman'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak, hiçbir çatlak (ve düzensizlik) göremezsin. Sonra tekrar tekrar bak, bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) aciz ve bitkin halde sana dönecektir."(Mülk 3-4)

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE TANRI TASAVVURLARI

Kur'an'da ve hadislerde, kısacası dinsel bildirimlerde Allah'tan söz edilirken oturma, inme, el, yüz, göz gibi açıkça insani organları ve nitelikleri çağrıştıran antropomorfik bir dilin kullanıldığı göze çarpar. Dolayısıyla İslâm dünyasında Allah'ın mahiyeti sorununu çözüme kavuşturma doğrultusunda yani Allah tasavvurunu ortaya koyma noktasında Kur'an'ın dinsel öğretilerine teistik bir perspektiften bakılarak aklın kullanımı nisbetinde birbirinden farklı başlıca

dört tür bakış açısının geliştirildiğini söylemek mümkündür:

1. Katı Antropomorfizm (Müşebbihe ve Mücessime)
2. Sıfatiye (Hadisçiler/Selefiyye)
3. Sıfatları Reddetme (Muattıla)
4. İlmli Teşbihi (Eşarilik ve Maturidilik)¹⁰

Kelam gaybi bir varlıktan gelen, dolayısıyla lafzi anlamın dışında da sürekli yoruma muhtaç gaybi anlamları olduğunu kabul ettiği bir metne dayalı olarak Allah'a ilişkin tasavvurlar geliştirmektedir. Kaynağımız durumundaki bu metnin mecazi, temsili, teşbihi, sembolik bir dil kullanıyor olması dinsel gerçekliğin bize kendini olduğu gibi göstermesinin imkansızlığından kaynaklanmaktadır. Bu durumda dilin(lafız), gösterilen(anlam) hakkında tam bir temsilde bulunmasının imkansızlığı gündeme gelmektedir. Teolojik dilin bu yapısı çok sayıda tasavvurun geliştirilmesine imkan vermektedir. Bu modellerin çeşitliliği, dayanılacak tek bir dış gerçeklikten ziyade, geniş bir yelpazede yoruma imkan veren kelime, terim ve kavramların kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda belli bir tasavvurun hakimiyet kazanmasında, lafız ve mana arasında ortaya çıkan boşluğu dolduran öznenin kimliği öne çıkmakta ve önem kazanmaktadır.¹¹

İslâm'dan önceki yerel kültürlerin, medeniyetlerin ve dinlerin etkisiyle Kur'an'daki antropomorfik ifadelerin ve öğretilerin, lafzi/harfi anlamında yorumlanmasıyla Allah'a cisim/beden ve organlar atfedilerek insan benzeri bir varlık olduğu tahayyül edilmiş veya Allah'ın bazı insanlara hulül ettiğine kanaat beslenmiştir.

Buradan hareketle İslâm düşünce tarihinde, kelam bilginlerinin Allah'ın nasıl bir varlık olduğu (mahiyeti) ve sıfatları meselesini ya da zat-sıfatlar ilişkisi bağlamında Allah anlayışını ele alış tarzlarını inceleyerek ne tür yaklaşımlar sergilediklerini görelim.

1. Katı Antropomorfizm (Müşebbihe ve Mücessime)

İslâm kelam tarihinde Müşebbihe ve Mücessime ekolleri, ilahi zâtı, yaratıkların zâtına benzetip, O'na el, ayak ve mekan isnad etmeye meyletmiş ve bazen

de Allah'ı cismi sıfatları olan bir varlık olarak tasavvur etmişlerdir. Yani onlar, genel olarak Allah'ın insanlar gibi organlara sahip olduğunu zannetmişlerdir. Daha doğrusu Allah'ı aleme içkin bir varlık olarak tahayyül ederek aşkınlığı bir tarafa bırakmışlardır.

Çoğunluğunu Şia'nın/Rafiziler'in oluşturduğu Mücessime akımı, İslâm dininin yayılma imkanı bulduğu İran, Irak ve Suriye bölgelerinde erken dönemlerde ortaya çıkmış bir fırkadır. İslâm'dan önceki yerel kültürlerin, medeniyetlerin ve dinlerin etkisiyle Kur'an'daki antropomorfik ifadelerin ve öğretilerin, lafzi/harfi anlamında yorumlanmasıyla Allah'a cisim/beden ve organlar atfedilerek insan benzeri bir varlık olduğu tahayyül edilmiş veya Allah'ın bazı insanlara hulül ettiğine kanaat beslenmiştir.¹²

Asıl Müşebbihe Allah'ın zat ya da sıfatlarını, yaratıkların zat ve sıfatlarına benzetip bunların aynı niteliklere sahip olduğunu söyleyen fırka olmakla birlikte; bir takım mütalaalarla bazen fırkalar diğerlerini Müşebbihe olmakla suçlamışlardır. Mesela Mutezile, Ehli Sünnet mensuplarını ahirette Allah'ın görüleceğini söylemeleri ve Allah'ın sıfatlarını kabul etmeleri sebebiyle Müşebbihe olmakla suçlamıştır. Onlara göre Allah'ın görüleceğini söylemek, aynı zamanda Allah'ın cisim olduğunu, belli bir mekanda ve belli bir yönde olduğunu söylemekle eş anlamlıdır ve bu sebeple de Allah'ın görüleceğini söyleyenler hem Müşebbihe ve hem de Mücessimedirler.¹³

2. Sıfatiye (Hadisçiler/Selefiyye)

İslâm düşüncesinde Mutezile ile Ehli Sünnet Kelamı arasında bir geçiş dönemi olarak kabul edilebilecek hicri üçüncü yüzyılda Allah'ın sıfatları, özellikle de kelamı hakkında değişik bir tartışma platformu oluşturan bir grup da sıfatiye ekolüdür. Bunlar Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle beraber, ayrıntısı hakkında fazla konuşmayan ilk Sünni düşünürlerin anlayışlarını daha kelami bir forma sokarak, sıfatlar hakkında her türlü yorum faaliyetinde bulunan Mutezile kelamcıları ile bir çok alanda cedel metodu ile tartışmalara girişen kimselerdir.¹⁴

Üç büyük fıkıh ekolünün kurucuları Ahmed b. Hanbel, Malik b. Enes ve İmam Şafii ile Hadis taraftarlarının (Selefiyye) savunduğu bu anlayışı benimseyenler, diğer sıfatlarla birlikte, Kur'an'da Allah'a nisbet edilen baş, yüz, göz, el, gelme, inme, oturma (istiva) gibi beşeri uzuvları ve nitelikleri Allah'a is-

nat etmişler, yani bunların mecaz olduğunu benimsememişler, yorumlanmasına (tevil) pek yanaşmamışlar ve teşbihe de düşmemişlerdir; ama mahiyetlerinin nasıl olduğunun da (bila keyfe) bilinemeyeceğini ve bunların tartışma konusu edilmesinin yersiz ve anlamsız olduğunu öne sürmüşlerdir. Allah'ı yaratılmış hiçbir şeye benzetmeme (tevakkuf), fakat sıfatların ontik gerçekliğini kabul etme (isbat) bu cereyanın temel hususiyetlerindedir.

Selef'ten büyük bir kesim, Allah için ilim, kudret, hayat, irade, işitme, görme, kelam, cud, izzet ve azamet gibi ezeli sıfatların ontik gerçekliğini kabul etmiştir. Onlar zati sıfatlar ile fiili sıfatlar arasında bir fark gözetmeyip, sıfat konusunda bir tek ifade kullanmışlardır. Selef ayrıca, el, yüz, oturma gibi haber sıfatlarını da kabul etmiş fakat bunları tevil etmekten kaçınmıştır. Mutezile sıfatları inkar edip Selef kabul (isbat) edince, Mutezile'ye Muattıla (sıfatları inkar eden), Selef'e Sıfatiyye adı verilmiştir.

Selef'ten tevil mevzuunda duraklayanlar (tevakkuf) şu görüşü öne sürmektedirler: "Biz aklın gereği olarak, hiçbir şeyin Allah gibi olmadığını, yaratıklardan hiçbir şeyin O'na benzemediğini biliyor ve bununla yetiniyoruz. 'Rahman arşa istiva etmiştir' (Taha 5), 'Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir?' (Sad 75) gibi ayetlerdeki lafızların manasını bilmiyoruz, biz bu ayetlerin tefsirlerini ve tevillerini bilmekle yükümlü değiliz. Bununla birlikte teklif, Allah'ın şeriki olmadığı ve hiçbir şeyin O'na benzemediğine dair itikad olarak gelmiş, biz de bunu kesin olarak kabul etmişizdir."

Tevile yaklaşmayan, teşbihi amaç edinmeyen ve ta'tile de düşmeyen Seleften Malik b. Enes, kendisine Arş'a istivadan sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "İstiva (yerleşmek, oturmak, çıkmak, yükselmek) malumdur, ona inanmak vacibdir, onun hakkında soru sormak ise bidattır."¹⁵

3. Sıfatları Reddetme (Muattıla)

Tenzih doktrinini savunan Mutezile, beş temel esastan birincisi olan tevhid ilkesi ışığında dinsel bildiri-lerde geçen Allah'ın eli, yüzü, oturması vb. haberi sıfatların tümünü tevil ederken, kudret, ilim, hayat sıfatları dışında masdar halinde Allah'a atfedilebilecek hiçbir sıfat kabul etmez. Mutezile tevhid ilkesinden Kur'an'ın kastettiğinden daha abartılı bir manayı anlamıştır. Mutezili düşünürler, tevhid ilkesinden, Al-

lah'ın hiçbir sıfatla nitelenemeyeceğini çıkardılar. Allah'a bir sıfat atfedildiğinde bu "teaddüdü'l - kudema"ya yol açacaktır. Bu da birden fazla kadim varlık kabul etmektir. Tevhid'le çelişen bir hüküm olduğu gerekçesiyle Mutezile Allah'ın zatından ayrı bir sıfat bulunmadığını savundu. Mutezile Kur'an'da yer alan ve Allah'ı niteleyen pek çok sıfat ve eylemi kendi tevhid doktriniyle uyumlu yorumlamış ve *nefy-i sıfat* (sıfatları inkar etmek) tutumunda ısrarlı davranmıştır. Kur'an Allah'ın alim, kadir, semi, basir, muhit vs olduğunu bildirir. Mutezile kelamcılarına göre bunlar Allah'ın zatıyla içkindir ve ayrı bir nite-lik taşımaz. Allah ilmiyle alim, kudretiyle kadir, hayatla hayy'dır. O, yaratılmışlara ve sonradan olanlara özgü, mekan, duygu, boyut, hareket, parçalara ayrılma (tecezzi) gibi sıfatlarla nitelenemez.¹⁶

Mutezile'nin ilahi sıfatlara ilişkin görüşlerinde, ilahi varlığın birleşmesi ve tenzih edilmesi çabası ağır basmaktadır.

Aslına bakıldığında, Mutezile mezhebinin sıfatlar öğretisini ortaya atmasının temelinde Allah'ı yaratılmışların sıfatlarından tenzih etme ve O'nu sıfatlardan arındırma (ta'til) ameliyesi gibi kimi dinsel içerikli endişeler yatar. Buna göre, sıfatların ezeli kabul edilmesi, birden çok ezeli varlığın zatta mevcut olması sonucunu doğurur ki, böyle bir şey Allah'a eş ve ortak koşmak anlamına gelir. Dolayısıyla Mutezile'nin ilahi sıfatlara ilişkin görüşlerinde, ilahi varlığın birleşmesi ve tenzih edilmesi çabası ağır basmaktadır. Çünkü, onların fikirlerinin, hem Hristiyanlığın teslis inancı ve dualizm öğretisi, hem de Mücessime, Müşebbihe ve kimi Şii fırkalar arasında yaygın olan, Allah'ın bedeni uzuvlarla kabaca aleme içkin olarak cisimlendirilmesine ve tahayyül edilmesine karşı bir tepki olarak geliştirildiği ifade edilebilir.

Kısacası Mutezile kelamcıları Tevhid ilkesinden, *'nefy-i sıfat'* doktrinini çıkarmakla kamil tevhidi ortaya koymayı amaçlamışlardır. İlahi zata layık olmayan sıfatları O'ndan nefyetmeleri Mutezile'ye özgü bir hassasiyetin gelişmesine yol açmıştır. Tevhidi bir soyutlama işlemi olarak kullanan Mutezili düşünürler, Allah'tan söz ederken selbi ve olumsuzlayıcı bir söylem geliştirmişlerdir. Mutezile'nin ilahi zatla ilgili selbi bir yöntem izleyerek, sıfatlardan arındırıl-

mış bir zat fikrine ulaşması, kendi epistemolojisiyle tutarlıdır.¹⁷

4. Teşbihsiz Sıfatların İsbatı: İlmli Teşbih (Eş'arilik ve Maturidilik)

Eş'arilik ve Maturidiliğin savunduğu ilmli teşbih öğretisine gelince, onlar da tıpkı Mutezile gibi, haberi sıfatları tevil etmiş ama Mutezile ekolünden ayrı olarak sıfatların Allah'ın zatının ne aynı ne de ondan gayrı olduğunu öne sürmüşlerdir. Ayrıntılarda bu iki ekolün sıfatlar konusunda kimi ayrılıkları olsa da, Allah'a ilim, irade, hayat gibi masdar halinde sıfatlar izafe etmeyi (Allah ilim sıfatıyla alimdir, irade sıfatıyla müridir, kelim sıfatıyla mütekellimdir vb.) kabul etmişlerdir. Hayat, ilim, irade, kudret, işitme, görme gibi subuti sıfatlar ezeldir. Razık, muhyi, mumit vb. fiili sıfatlar ise ezeli değildir. Kıdem, beka, vahdaniyet, muhalefetün li'l- havadis, kıyam bi nefsihi ise selbi sıfatlardır.

Kur'an olayların arka planındaki aşkın bir Tanrı'nın varlığını çözebilme kabiliyetinin insanda var olduğuna dair vurgular yaparak, bu kabiliyetlerin kullanılmasını insanlardan ısrarla istemektedir.

Mutezile'den ayrılarak kendi kelam okulunu kuran Eş'ari Mutezile'nin Allah hakkındaki soyutçu (tenzihçi) tevhid anlayışına itiraz etti. Allah'ın ezeli ilmi ve iradesine aşırı vurgu yapan Eş'ari, Allah'ın mutlak hakimiyeti anlayışını mezhebinin en temel unsuru haline getirdi. Böylece o, ilim, irade ve yaratma sıfatlarında hiç kimsenin Allah'a ortak olamayacağını; dilediğini dilediği gibi yaratma konusunda Allah'tan hesap sorulamayacağını, fiillerde iyilik ve kötülüğün, varlıklarda güzellik ve çirkinliğin O'nun belirlemesi ile bilineceğini, bundan dolayı herkesin Allah'ın emir ve yasaklarını sorgulamadan O'na kayıtsız şartsız itaat etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Eş'arilik'te Tanrı'yı ontolojik olarak tasvir etmekten uzak durulmuş, daha çok, O'nun sıfatları üzerinde yoğunlaşarak bilinebileceği tezi işlenmiştir.¹⁸

Maturidi'ye göre Allah'ı kadir, alim, hayy, kerim olmakla vasıflandırmak ve bunlarla isimlendirmek nakli ve akli delillerin her ikisiyle de sabittir. Bununla birlikte ilahi isimleri Allah'a nisbet etme ve sıfatlarına zatında geçerlilik kazandırma olgusunda (ha-

lık ile mahluk arasında) herhangi bir benzerlik unsuru yoktur, çünkü bu unsurların mahlukta kazandığı mahiyet Allah'tan nefyedilmektedir. Ne var ki isimler (ve sıfatlar), kendileri olmaksızın zatı ilahiyeyi tanıtmak ve Rububiyetini gerektiği şekilde açıklamak mümkün olmadığından lüzumlu görülmüştür. Zira algılanan ve anlaşılabilenler yoluyla ki, akıllar, kendilerini aşım anlamaktan aciz kaldığı hususlarda istidlalde bulunabilmektedir. Mesela ahiret mükafatı ve azabının, karşılıkları bulunan dünya lezzetleri ve eziyetleriyle idrak edilmesi gibi. Bunun yanında Allah Teala, kılavuzlukta bulunmak ve anlam oluşturabilmek için, yaratıklarından algılayabilenler yoluyla nitelendirilmiş ve 'alim', 'kadir' vb ifadeler kullanılmıştır. Çünkü bunu yapmakta Zati İlahiye'yi sıfatlardan soyutlama (ta'til) yaratıklarda bulunan manayı izafe etmekte ise benzetme (teşbih) vardır. Bu sebeple böyle ifadeler "Allah bilicidir ama diğer bilenler gibi değil" vb anlatımlar hemen eklenmiştir ki isbat sırasında teşbihin nefyi de gerçekleştirilmiş olsun. Bu ameliye hem akli zaruretin hem de naklin gerekli kıldığı yerlerde bulunmuştur.¹⁹

Sonuç olarak Tanrı'yı belirli bir biçimde anlama ve tasavvur etmede Tanrı ile birlikte insanın da bir rolü vardır. İnsan bu tasavvurları oluştururken tecrübe-lerinin, yaşadığı dönemin kültürünün, kurumlarının ve teolojilerinin etkisi altındadır.

İnsanların Tanrı karşısında geliştirdikleri tutumlar, onların dünyaya ve topluma dönük tutumlarının da anahtarını verir. İnsanın yaşama bakışının, her türlü varlıkla girdiği ilişkideki konumunun, dünya görüşlerinin, beşeri düzlemde oluşturduğu kurumlarının ve bunlar gibi daha pek çok insani faaliyetin inşasında Tanrı tasavvurlarının belirleyici rolü vardır. Aynı şekilde insan tarafından gerçekleştirilen başta teolojik ve ahlaki olmak üzere sosyal, siyasal ve ekonomik sistemlerin şekillenmesine, Tanrı'yı algılama biçimlerinin bir şekilde etki ettiği söylenebilir. Beşeri düzlemde tasarlanan her türlü kurum ve organizasyonun, meşruiyet ve istikrarını büyük oranda dinden ya da dinsel anlayışlardan aldığı görülmektedir.

Kur'an Allah'ın varlığından çok, birliği, eşsizliği ve benzersizliği ile kainat üzerindeki tasarrufları; kudreti ve hakimiyeti üzerinde durur. Kur'an Allah'ın ontolojik varlığı anlamında zatından değil de, daha çok alem üzerindeki kudret ve tasarrufunun sonsuz-

luğundan söz eder. Kur'an olayların arka planındaki aşkın bir Tanrı'nın varlığını çözebilme kabiliyetinin insanda var olduğuna dair vurgular yaparak, bu kabiliyetlerin kullanılmasını insanlardan ısrarla istemektedir. Kur'an Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarının birer göstergesi olan sözsüz ayetlerin okunup anlaşılması ve buradan hareketle Allah'ı tanınması hususunda insanın yaratılış itibarıyla ciddi bir donanıma sahip olduğuna da işaret etmektedir.

İslâm düşüncesinde Allah tasavvuru konusunda farklı bakış açıları mevcuttur. Allah'ın sıfatları bağlamında yürütülen tartışmanın taraflarından olan Müşebbihe ve Mücessime ekolleri dini nasslarda Allah ile ilgili olarak geçen ifadeleri aynen kabul ettikleri gibi bunların anlaşılmasında da insani nitelikleri merkeze alıyorlardı.

Sıfatiyye'ye göre Allah'ın bazı isim ve sıfatları vardır. Fakat bunların Allah'tan başka şeyler olduğu söylenemez. O, bilir, iştir, görür ve güç sahibidir. O'nun iki eli, iki gözü ve yüzü vardır, ancak bunların keyfiyeti bilinemez. Allah'ın isim ve sıfatları, kulların sıfatlarına benzetilemez, onların nasılığı sorulamaz, elleri güç ve nimet olarak tevil edilemez. Onlar için tekyif, teşbih, tebdil, tağyir ve tevil yoktur, tefhim ve tarif söz konusudur.

Mutezile Allah'ı sıfatlardan arındırma üzerine bina ettiği Tevhid prensibi çerçevesinde, Allah'ın sıfatlarının zatının özü olduğunu, yani Allah'ın ilmiyle alim, kudretiyle kadir, hayatla hay olduğunu; yaratılmışların sıfatlarından Allah'ın tenzih edilmesi gerektiği düşüncesini savunmaktadır.

Eş'arilik ve Maturidilik'te ise Allah'ın zatına ve fiillerine ait sıfatları bulunduğu, bunların Allah'ın zatıyla kaim, kadim birer manadan ibaret olduğu ve dolayısıyla ne zatının aynı ne de gayrı olduğu kabul edilmektedir.

dipnotlar

- ¹ Mahmut Ay, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması", *AÜİFD*, 2005, c. 46, s. 2.
- ² Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji*, Lotus Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 2010, s. 19.
- ³ Mahmut Ay, *a.g.m.* s.108.
- ⁴ *wikipedia.org*
- ⁵ Mehmet Evkuran, "Kuran'da ve İslâm Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", s.5.
- ⁶ Nadim Macit, "Kuran'ın Allah Tasavvuru ve İnsana Ulaştırılması", *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1995, sayı 11, s.1 20.

- ⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara 2005, s. 46.
- ⁸ Mehmet Evkuran, *a.g.m.*, s.10.
- ⁹ Nadim Macit, *a.g.m.*, s.125.
- ¹⁰ Fethi Kerim Kazanç, "Eş'ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sorunlar" *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp. Sakarya 2005*, s.109.
- ¹¹ Şaban Ali Düzgün, "Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği" *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp.*, Sakarya 2005, s. 67.
- ¹² Fethi Kerim Kazanç, "Eş'ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sorunlar", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp.*, Sakarya 2005, s.110.
- ¹³ Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat, Ankara 2005, s. 120.
- ¹⁴ Abdulhamit Sinanoğlu, *a.g.e.*, s.133.
- ¹⁵ Fethi Kerim Kazanç, "Eş'ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sorunlar", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp.*, Sakarya 2005, s.112.
- ¹⁶ Mehmet Evkuran, *Kuran'da ve İslâm Geleneğinde Tanrı Tasavvuru*, s. 8.
- ¹⁷ Mehmet Evkuran, *Kuran'da ve İslâm Geleneğinde Tanrı Tasavvuru*, s. 9.
- ¹⁸ Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat, Ankara 2005, s. 219.
- ¹⁹ Bekir Topaloğlu, *Kitabu'l-Tevhid Tercümesi*, İSAM Yayınları, Ankara 2005, s. 38.

kaynakça

- Ay, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması", *AÜİFD*, 2005, c. 46
- Düzgün, Şaban Ali, "Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği" *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp.*, Sakarya 2005
- , *Sosyal Teoloji*, Lotus Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 2010
- Evkuran, Mehmet, "Kuran'da ve İslâm Geleneğinde Tanrı Tasavvuru"
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara 2005
- Kazanç, Fethi Kerim, "Eş'ari Kelam Sisteminde Allah Anlayışı ve Doğurduğu Sorunlar" *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Semp. Sakarya 2005*
- Macit, Nadim, "Kuran'ın Allah Tasavvuru ve İnsana Ulaştırılması", *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1995, sayı 11
- Sinanoğlu, Abdulhamit, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat, Ankara 2005
- Topaloğlu, Bekir, *Kitabu'l-Tevhid Tercümesi*, İSAM Yayınları, Ankara 2005